

Harald Haarmann, *Das Rätsel der Donauzivilisation – Die Entdeckung der ältesten Hochkultur Europas* (Το αίνιγμα του Πολιτισμού του Δούναβη – Η ανακάλυψη του αρχαιότερου ανώτερου πολιτισμού της Ευρώπης), Beck, Μόναχο 2011, 286 σελ.

Πόσο σκοτεινός ήταν ο «Αρχαιοελληνικός Μεσαίωνας»;

Από τον ΒΑΓΓΕΛΗ Δ. ΠΑΝΤΑΖΗ

Μήπως υπήρχε γραπτή γλώσσα πριν από την εμφάνιση του ελληνικού αλφαβήτου; Και μήπως δεν είναι παράτολμο να ισχυριστεί κανείς ότι, τα έπη του Ομήρου, δεν μεταδόθηκαν προφορικά αλλά καταγράφηκαν σε μια τέτοια γραφή; Μικρή συμβολή στην ιστορία της γραφής στον ελλαδικό χώρο¹. [TBJ]

1.

Γραφή και Αρχαιολογία, «Αρχαιοελληνικός Μεσαίωνας» ή «Σκοτεινοί Χρόνοι» ονομάζεται το μεσοδιάστημα μεταξύ του τέλους του Μυκηναϊκού Κόσμου (περίπου 1200 π.Χ.) και των αρχών της Ιστορικής Αρχαιότητας (8ος π.Χ. αι.). Τις σαφώς αρνητικές αυτές ονομασίες η συγκεκριμένη χρονική περίοδος τις οφείλει στην πενία αρχαιολογικών πληροφοριών και, κυρίως, στην απουσία γραπτών μαρτυριών. Τις τελευταίες δεκαετίες ωστόσο, τα αρχαιολογικά ευρήματα από τους χρόνους αυτούς –μερικά εκ των οποίων εντυπωσιακά– ανατρέπουν την εικόνα της γενικής ένδειας και οπισθοδρόμησης, καθώς εν τούτοις δεν συνοδεύονται με μαρτυρίες γραφής, οι χαρακτηρισμοί «μεσαίωνας» και «σκοτεινοί χρόνοι» εξακολουθούν να θεωρούνται έγκυροι. Άραγε όμως η απουσία μαρτυριών γραφής σημαίνει αυτοδικαίως απουσία γραφής; Πριν αποφανθούμε, μία σύντομη αναδρομή στην ιστορία της γραφής στην ευρύτερη περιοχή μας είναι αναγκαία.

Μέχρι πριν λίγα χρόνια ήμασταν βέβαιοι πως οι αρχαιότερες γραφές του κόσμου ήταν εκείνες του Νείλου και της Μεσοποταμίας, χρονολογούμενες στα τέλη της 4ης π.Χ. χιλιετίας (περίπου 3300 και 3150 π.Χ., αντίστοιχα). Τις τελευταίες δεκαετίες όμως βιώνουμε μία συνταρακτική αποκάλυψη που αδυνατούμε ακόμη να αφομοιώσουμε: τα σκήπτρα της αρχαιότητας διεκδικεί μία άλλη γραφή που αναπτύχθηκε γύρω από την κοίτη ενός άλλου ποταμού, η «γραφή του Δούναβη», ή «γραφή της Βίντσα» (από την πιο αντιπροσωπευτική αυτού του πολιτισμού αρχαιολο-

γική τοποθεσία, λίγο νοτιοανατολικά του Βελιγραδίου). Τούτη η γραφή, της οποίας τα δείγματα καλύπτουν μία ευρύτατη περιοχή από τα βορειοανατολικά της Βουδαπέστης ως τη Χαλκιδική νότια και, σύμφωνα με τα μέχρι τούδε στοιχεία, ξεκινούν από το 5500 π.Χ., δεν είναι απλά κατά περίπου 2.200 χρόνια αρχαιότερη της αιγυπτιακής και 2.350 της μεσοποταμιακής. Είναι ταυτόχρονα και η πιο αφηρημένη από τις τρεις: τα σύμβολά της έχουν αποβάλει το «λίπος» των ζωγραφικών παραστάσεων απ' όπου προήλθαν και έχουν απισχανθεί σε γραμμικά σχήματα. Το ότι η αρχαιότερη των γραφών είναι γραμμική, συνιστά ένα ακόμη από τα θαυμαστά παράδοξά της, δεδομένου ότι σε όλες τις πρωτότυπες γραφές η μετάβαση από το «ζωγραφικό» στο «γραμμικό» στάδιο είναι αποτέλεσμα μακραίωνης εξέλιξης. Η εξήγηση μάλλον βρίσκεται στο ότι η γραφή αυτή είχε χαρακτήρα μαγικοθρησκευτικό, γεγονός που ενθάρρυνε τη χρήση αφηρημένων συμβολικών σχημάτων.

Οι απώτερες απαρχές του παραδουνάβιου πολιτισμού βρίσκονται στους πρώτους γεωργούς που πέρασαν από τη Μικρά Ασία με την Ευρώπη μέσω της στενής λωρίδας γης που τότε τις ένωνε. Αυτό συνέβη πριν η τήξη των πάγων ανεβάσει την στάθμη της Μεσογείου και τα νερά της σπάσουν το φράγμα του Βοσπόρου και εισρεύσουν καταρρακτωδώς στην ως τότε χαμηλότερη λίμνη του Εύξεινου Πόντου. Το κατακλυσμιαίο τούτο γεγονός έλαβε χώρα περί το 6700 π.Χ. Οι πρωτοπόροι αυτοί γεωργοί αρχικά κινήθηκαν προς τον ελλαδικό χώρο, όπου δημιούργησαν τους πρώτους μεγάλους γεωργι-

κούς οικισμούς της Ευρώπης (Σέσκλο της Θεσσαλίας κ.α.). Από εκεί η σκυτάλη του πολιτισμού τους μεταφέρθηκε στην περιοχή του Δούναβη, όπου αναπτύχθηκε περισσότερο και επινόησε την πρώτη γραφή. Περί το 2600 π.Χ. αυτός ο κατά βάση γεωργικός, ειρηνικός και «φεμινιστικός» (λόγω υψηλής αλλ' όχι κυριαρχικής θέσης της γυναίκας) πολιτισμός μολιάζεται από ανδροκρατούμενα πιο επιθετικά ινδοευρωπαϊκά φύλα και σταδιακά αποσυντίθεται. Μαζί του σβήνει και η γραφή.

Σβήνει ή μήπως αραιώνει και διαχέεται; Η απάντηση βρίσκεται σε μία εξ ίσου συνταρακτική διαπίστωση που μας επιφυλάσσει η ιστορία: η Γραμμική γραφή Α, που εμφανίζεται περί τον 18ο π.Χ. αι. στην Κρήτη, φαίνεται σαν να επαναφέρει σε χρήση σχεδόν το 1/3 των συμβόλων της γραφής του Δούναβη, ενώ το 1/2 των δικών της συμβόλων το πρωτοσυναντάμε σε εκείνη τη μητέρα-γραφή.² Ένα εξ ίσου εντυπωσιακό εύρημα είναι το ότι η Γραμμική Β, που θεωρείται ύστερη παραφύλαδα της Α, περιέχει τρία σύμβολα της γραφής του Δούναβη τα οποία δεν απαντάμε στην Α (τα ΟΕ 105, ΟΕ 118 και ΟΕ 229, που αντιστοιχούν στους δικούς της φθόγγους *e*, *je* και *te*). Βρισκόμαστε άραγε μπροστά σε μία πολλαπλή νεκρανάσταση της γραφής έπειτα από αρχαιολογική σιγή μιας χιλιετίας; Αν και η υπόθεση της καταγωγής των γραφών της Κρήτης από αυτήν/ές του Δούναβη θα συνιστούσε παρανόηση, είναι δύσκολο να αρνηθεί κανείς πως τα σύμβολα της πρώτης εξακολουθούσαν να βρίσκονται σε χρήση όλους αυτούς τους αιώνες, μέχρις ότου ενταχθούν (μαζί με άλλα σύμβολα εγχώριας και αιγυπτιακής

προέλευσης) στις γραμμικές γραφές της Κρήτης. Σε κάθε περίπτωση, αν δεν ήταν το ίδιο το υφάδι αυτής της γραφής που άντεξε στη φθορά των χρόνων, στις αλλαγές φορέων και στις μετακινήσεις από τόπο σε τόπο, σίγουρα αρκετά νήματά της άντεξαν για να ενταχθούν περίπου χίλια χρόνια αργότερα (!) στο υφάδι μιας άλλης γραφής.

Η Γραμμική γραφή Α κάνει πρώτη την εμφάνισή της περί τον 18ο αι. κυρίως στην Κρήτη, αλλά και (πιο αραιά) στην Θήρα (πριν από την έκρηξη του ηφαιστείου της) και αλλού, είναι δηλαδή συνδεδεμένη κυρίως με τη «μινωική» φάση του αιγαίου πολιτισμού. Η Γραμμική Β, η διαπιστωμένα πρώτη που καταγράφει κείμενα σε ελληνική γλώσσα, είναι συνδεδεμένη με την άνοδο του μυκηναϊκού πολιτισμού (15ος αι. π.Χ. κ.ε.) και με την εξυπηρέτηση των γραφειοκρατικών και διοικητικών καθηστώτων του. Ας συγκρατήσουμε στη μνήμη μας –για να επανέλθουμε σε λίγο– ότι ανάμεσα στις δύο γραφές (σύμφωνα με τα μέχρι πρότινος ευρήματα) μεσολαβούσε ένα κενό μαρτυριών που, κατά τις εκτιμήσεις διαφόρων ειδικών, κυμαινόταν μεταξύ 50 και 250 ετών.³ Δεδομένης όμως της στενότητας συγγενειάς τους, κανένας δεν διανοήθηκε να ισχυριστεί σοβαρά πως αυτό το κενό μαρτυριών σήμαινε και κενό γραφής.

Η επικρατήσασα χρονολόγηση των γραμμικών γραφών θέλει τη Γραμμική Α σχεδόν να σβήνει με την εισαγωγή της Β, και τη δεύτερη με τη σειρά της να σβήνει με την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτορικών καθεστώτων περί το 1200 π.Χ. Κείμενά τους που να ανήκουν στο μεταξύ του 12ου και

του 8ου αιώνα διάστημα δεν έχουν βρεθεί στον ελλαδικό χώρο. Αυτό το κενό μαρτυριών έχει καθολικώς σχεδόν ερμηνευθεί ως πραγματικό κενό γραφής.⁴

Ένα παρόμοιο κενό (από τα τέλη του 11ου μέχρι την τομή 8ου/7ου αι. π.Χ.) παρουσιάζεται και στις μαρτυρίες γραφής στην Κύπρο:⁵ τόσο διάστημα μεσολαβεί ανάμεσα στον περίφημο οβελό από την Πάφο με το όνομα του Οφέλτα και στον επόμενο χείμαρρο επιγραφών στην ίδια γραφή (το κλασικό κυπριακό συλλαβάριο). Όλο το ενδιάμεσο διάστημα αρχαιολογικής «σιωπής» η γραφή δεν μπορεί παρά να χρησιμοποιούνταν συνεχώς στην μεγαλόνησο. Το ότι δεν άφησε ίχνη οφείλεται προφανώς στο ότι οι καταγραφές γίνονταν σε υλικά που δεν άντεχαν πολύ στο κλίμα του τόπου (π.χ. σε φύλλα δέντρων, πάπυρο, διφθέρα, ξύλο) ή ακόμη και σε υλικά που άντεχαν μεν, συνήθως όμως ανακυκλώνονταν για την παραγωγή νέων χρηστικών αντικειμένων (κάτι που θα μπορούσε να συμβαίνει με πινακίδες από πολύτιμο μέταλλο).

Στον ελλαδικό χώρο κατά την Εποχή του Χαλκού, εκτός από την ανακτορική διοίκηση, η γραφή επίσης εξυπηρετούσε και τους εμπόρους, και μάλιστα *όχι κατ' ανάγκη μόνο για τις συναλλαγές τους με τα ανάκτορα*. Και αν τα ανάκτορα κατέρρευσαν, δεν συνέβη το ίδιο και με το εμπόριο. Παρά την αύξηση της πειρατείας, ούτε το εμπόριο ούτε η ανάγκη γραφής για τους εμπόρους εξέλιπε. Ίσα ίσα, οι κίνδυνοι κάνουν ακόμη πιο επιτακτική τη χρήση της γραφής για τη διασφάλιση των συναλλαγών: για την αντιμετώπιση τέτοιων κινδύνων αρκετούς αιώνες αργότερα επινοήθηκαν οι «συναλλαγματικές».

Καθ' όλη τη διάρκεια του «Αρχαίου Μεσαίωνα», οι γραφές έσφυζαν στα παράλια της Εγγύς Ανατολής. Οι ναυτέμποροι από τον ελλαδικό χώρο που έφταναν ως εκεί αποκλείεται να μη γνώριζαν το φαινόμενο και να μη χρησιμοποιούσαν κάποιο είδος γραφής για τις συναλλαγές με τους εμπόρους του τόπου. Και αντίστροφα: οι ναυτέμποροι της Εγγύς Ανατολής, που ταξίδευαν στον ελλαδικό χώρο και συναλλάσσονταν με τους ντόπιους, αποκλείεται απομακρυνόμενοι από την πατρίδα τους να εγκατέλειπαν πίσω τους τα πλεονεκτήματα της γραφής. Αποκλείεται να μην κρατούσαν σε κάποια υποτυπώδη μορφή γραπτούς λογαριασμούς

Η δεύτερη όψη του δίσκου της Φαισοτού. Στις δύο όψεις του βρίσκονται 45 διαφορετικά σύμβολα, πολλά από τα οποία αναπαριστούν εύκολα αναγνωρίσιμα αντικείμενα, όπως ανθρώπινες μορφές, ψάρια, πουλιά, έντομα, φυτά κ.ά. Συνολικά υπάρχουν 241 σύμβολα, 122 στην 1η πλευρά και 119 στη 2η, τοποθετημένα σπειροειδώς. Τα σύμβολα είναι χωρισμένα σε ομάδες με τη χρήση μικρών γραμμών που κατευθύνονται προς το κέντρο του δίσκου. Δεν έχει γίνει δυνατόν να διαβαστεί το κείμενο του δίσκου – αν πρόκειται για κείμενο.

από κοινού με τους σημαντικότερους έστω πράκτορές τους. Αποκλείεται προ πάντων να μην το έκαναν αυτό οι κύπριοι ναυτέμποροι, που μιλούσαν την ίδια γλώσσα με τους Ελλαδίτες και που, από την αρχή του «μεσαίωνα», διέθεταν μία γραφή συγγενή των γραμμικών γραφών του ελλαδικού χώρου.

Υπάρχουν μάλιστα διάφοροι λόγοι για να εικάσουμε βάσιμα πως τα συλλαβάρια των ελλαδικών εμπορών της μετανακτορικής εποχής είχαν ως βάση τους κυρίως τη Γραμμική Α, με επιρροές και από τη Γραμμική Β:

1. Η Γραμμική Α διέθετε πληθώρα «εργαλείων» ειδικά προσαρμοσμένων στις ανάγκες του εμπορίου. Ήταν τα «σημεία συναλλαγής», τα (σήμερα) λεγόμενα «εμπορογράμματα», δηλαδή συντομογραφίες εμπορικών φράσεων, όπως «εξωφλήθη» κ.ά., τα οποία η Γραμμική Β απέβαλε.⁶ Οι έμποροι όμως είχαν κάθε λόγο να τα κρατήσουν, μαζί με τη γραφή που τα προσέφερε.

2. Η Γραμμική Α διέθετε εκτεταμένο σύστημα κλασματικών αριθμών, χρήσιμο για τις υποδιαιρέσεις ποσοτήτων,⁷ το οποίο η Γραμμική Β αντικατέστησε με κλιμακούμενα

ακέραια μέτρα.

3. Οι καταγραφές σε Γραμμική Α δεν περιορίζονταν μόνο σε πινακίδες διοικητικής χρήσης· βρέθηκαν ακόμη σε ποικίλα άλλα αντικείμενα διαφόρων χρήσεων (λατρευτικά σκεύη, εμπορικά αγγεία, σφραγίδες, αγαλματίδια κ.ά.), δεδομένο που δείχνει διασπορά σε ευρύτατους κοινωνικούς κύκλους, εκτός των ανακτόρων.

4. Απόδειξη του ότι η Γραμμική Α είχε ευρεία διάδοση μεταξύ των ναυτιλομένων συνιστά το ότι επηρέασε γραφές σε ακτές και χώρες πολύ πέρα από τα διοικητικά όρια του μυκηναϊκού κόσμου,⁸ όπως την κυπρο-μινωική και μέσω αυτής την κυπριακή-συλλαβική (το «κλασικό κυπριακό συλλαβάριο»), την Λεβαντο-μινωική, την (ελλιπώς ανακτημένη) γραμμική γραφή των νησιών Λιπάρι της Ιταλίας⁹ και εν μέρει (ενδεχομένως μέσω της κυπριακής-συλλαβικής) την καρική γραφή.¹⁰ Το κυπριακό συλλαβάριο όμως, που πρωτομαρτυρείται στο τέλος του 11ου αι., έχει επηρεαστεί και από τη Γραμμική Β. Τούτο σημαίνει πως υπήρξε μεταξύ τους ζωντανή συνέχεια.¹¹

5. Κατά την προσαρμογή του στα ελληνικά, το φοινικικό αλφάβητο συμπληρώθηκε ως προς τα ελλείποντα σύμβολα των φθόγγων Φ, Χ

και Ψ, παίρνοντάς τα από το ρεπερτόριο της Γραμμικής Α και δίνοντάς τους νέες φθογγικές αξίες.¹² Τούτο σημαίνει πως η Γραμμική Α βρισκόταν σε χρήση στον ελλαδικό χώρο μέχρι την εισαγωγή της αλφαβητικής γραφής.¹³

6. Τα αρχαιολογικά τεκμήρια για τη χρήση γραμμικών γραφών και μετά την πλήρη επικράτηση της αλφαβητικής δεν λείπουν παντελώς. Είναι, βεβαίως, πενιχρά και ανεπαρκή για να αποδείξουν τη χρήση αυτή, αρκετά όμως για να δείξουν πως ο ισχυρισμός περί του «μεσαιωνικού» κενού γραφής είναι η λιγότερο εύλογη από τις δύο εναλλακτικές υποθέσεις.

Επιβίωση και της Γραμμικής Β μέχρι τον 5ο αι. μαρτυρούν τρία γράμματά της σε αναθηματική κούπα που βρέθηκε στη Βοιωτία.¹⁴ Το ότι τα σύμβολα αυτά είναι ανεπαρκή για την απόδοση ενός πλήρους κειμένου, επέτρεψε την απαξίωσή τους ως απλών μαγικού χαρακτήρα «λυγρών σημάτων», τα οποία μολονότι προέρχονται από ένα κάποτε ενεργό σύστημα γραφής, δεν μπορούν πλέον να θεωρηθούν μαρτυρία γραφής. Η ένσταση όμως αυτή κάθε άλλο παρά ακαταμάχητη είναι: ολόκληρα συστήματα γραφής –όπως αυτό της

Βίντσα, που υπήρξε πρόγονος των γραμμικών γραφών του Αιγαίου—είχαν μαγικό χαρακτήρα και εξυπηρετούσαν λατρευτικούς σκοπούς, χωρίς τούτο καθώς και οι ανεπάρκειές τους στην απόδοση πολύ συγκεκριμένου λόγου να τους στερούν το χαρακτήρα της γραφής.

Μαρτυρία για την επιβίωση της Γραμμικής Α ακόμη και μετά την ανακτορική εποχή συνιστά μία σύντομη ελλιπής μικροσκοπική επιγραφή σε χρυσό ρόδακα κολλημένο στο μέτωπο ενός χάλκινου αναθηματικού βοϊδίου, που βρέθηκε σε ιερό της Αγίας Τριάδας της Κρήτης, ιερό που λειτουργούσε από την Υστερο-Μινωική Εποχή μέχρι τον 7ο μ.Χ. αι. Από την επιγραφή σώζονται μόνο δύο συλλαβικά στοιχεία. Το ερώτημα, σε ποια ακριβώς χρονολογία και σε ποια γραφή ανήκει η επιγραφή, δεν είναι εύκολο να απαντηθεί, καθώς τα σωζόμενα συλλαβογράμματα (τα ΑΒ 37 και ΑΒ 80) είναι κοινά και στις δύο γραμμικές γραφές, Α και Β. Το δεύτερο όμως από αυτά (το ΑΒ 80) ολοφάνερα προσεγγίζει περισσότερο τη μορφή που έχει στη Γραμμική Α. Εν τούτοις, οι αρμόδιοι που δημοσίευσαν το συγκεκριμένο εύρημα, κλίνουν μετ' επιφυλάξεων προς την κατεύθυνση της Γραμμικής Β, και ο λόγος γι' αυτό ομολογείται: είναι η χρονολογική ένταξη του ευρήματος στα μυκηναϊκά «συμφραζόμενα».¹⁵ Η ένταξη όμως αυτή είναι αβέβαιη, και είναι προφανές πως η κυρίαρχη άποψη περί χρονολογιών των γραφών άσκησε πίεση προς την κατεύθυνση της συγκεκριμένης ερμηνείας. Θα μπορούσαμε να πούμε επιγραμματικά: η χρονολόγηση του ευρήματος με βάση την επιγραφή «ανεβάζει» τη χρονολογία του, η χρονολόγηση της επιγραφής με βάση το εύρημα «κατεβάζει» το χρόνο της γραφής—και όσο τον κατεβάζει, τόσο πιο πιθανή κάνει τη γραφή Β από την Α. Αν δεν μας τρώμαζε η πιθανότητα να έρθουμε σε αντιπαράθεση με ένα καλά εδραιωμένο θεωρητικό οικοδόμημα, θα ήταν ίσως προτιμότερο αντί να ανεβάσουμε το χρόνο του ενεπίγραφου ευρήματος, να κατεβάσουμε το χρόνο της Γραμμικής Α μέχρι και τη μετανακτορική «σκοτεινή» εποχή.

Συμπερασματικά, η υπόθεση του «αγράμματος μεσαίωνα» μπορεί να καταταγεί στις συλλήψεις εκείνες που ξεκινούν ως υποθέσεις εργασίας, με τον καιρό όμως, χάρη σε μια διαρκή αλυσίδα αλληλοπαραπομπών, σκληραίνουν και καθί-

στανται έμμονες ιδέες και «γεγονότα». Τις σποραδικές πρώτες φωνές, που καλούσαν για μια διαφορετική ερμηνεία, τις σκέπασαν οι θριαμβολογίες των θιασωτών καταδικάζοντάς τες σε σιγή.

2.

Ο Όμηρος και η Γραφή. Το φαινόμενο αυτό, παρότι παρατηρείται σε έναν επιστημονικό επαγγελματικό χώρο, έχει κυριολεκτικώς έντονα χαρακτηριστικά λαϊκισμού. Δεδομένης της απουσίας συγκεκριμένων αποδεικτικών στοιχείων, η επιστημονική κοινότητα επί του συγκεκριμένου θέματος δεν βρίσκεται σε ιδιαίτερα πιο προνομαχική θέση από μια οποιαδήποτε άλλη κοινωνική ομάδα, που επηρεάζεται από κίνητρα κοινωνικού ή και ιδεολογικού χαρακτήρα. Στην πραγματικότητα, εξακολουθεί ακόμη να κινείται στις ράγες στις οποίες την τοποθέτησε το 1775 ο Αύγουστος Βολφ με τα θρυλικά του *Προλεγόμενα στον Όμηρο*.¹⁶

Την εποχή εκείνη κυριαρχούσε η ιδέα ότι ο πραγματικός δημιουργός των μεγάλων πνευματικών έργων ήταν η συλλογική ψυχή του απλού λαού, τόσο πιο άδολη και καρπερή, όσο πιο αμόλυντη από τη γραφή. Τα ομηρικά έπη, λοιπόν, *όφειλαν* να είναι προϊόν του λαϊκού προφορικού λόγου. Το ότι εξ άλλου ο Όμηρος παρουσίαζε τους ήρωές του αγράμματους, έδειχνε να είναι η τέλεια απόδειξη γι' αυτό. Όπως βλέπουμε, πίσω από το θέμα της γραφής, όπως άλλωστε πίσω και απ' όλα τα «μεγαθήματα» της προϊστορίας και πρωτοϊστορίας, συναντάμε ξανά το πελώριο φάντασμα του Ομήρου.

Το 1925-1928 και το 1934-1935 ο Milman Parry παρακολούθησε προσεκτικά τον τρόπο που λειτουργούσαν οι «γκουσάροι», οι λαϊκοί τραγουδιστές /ποιητές της Γιουγκοσλαβίας, που συνόδευαν τις μελοποιημένες αφηγήσεις τους με την τοπική λύρα, την «γκούσλα».¹⁷ Από τις επιτόπιες αυτές μελέτες του διαπίστωσε πως οι συχνά αγράμματοι αυτοί βάρδοι είχαν περάσει χρόνια μαθητείας κοντά σε παλιότερους τραγουδιστές, ώστε να μάθουν την τέχνη να αυτοσχεδιάζουν έμμετρα την ίδια ώρα που τραγουδούσαν. Ένα από τα πιο σημαντικά κλειδιά αυτού του επιτεύγματος ήταν η αποστήθιση τυποποιημένων φράσεων («φόρμουλες»), που ανασύρονταν από τη

φαρέτρα της μνήμης τους την κατάλληλη περίπτωση. Υποτίθεται πως οι μελέτες αυτές *απέδειξαν* πως τα ομηρικά έπη είναι προϊόντα προφορικής ποίησης, δεδομένου ότι και αυτά είναι γεμάτα από λογότυπους.

Η βεβαιότητα που αποπνέουν τέτοιοι ισχυρισμοί δείχνει πως οι καθαγιασμένες από το κύρος αυθεντιών υποθέσεις καταλήγουν να επιβάλλονται πάνω στις ίδιες τις άμεσες μαρτυρίες, δημιουργώντας μια αλυσίδα παρεξηγήσεων. Προφανή αντίθετα δεδομένα με αυτό τον τρόπο ελαχιστοποιούνται σε σημείο που να περνούν απαρατήρητα, όπως αυτά που ακολουθούν:

1. Ξεχνούμε πως *τα ομηρικά έπη που γνωρίζουμε είναι γραπτά*.¹⁸ Επομένως ερώτημα θα έπρεπε να τεθεί μόνο για το αν η *προϊστορία* τους ήταν προφορική, κι αν ναι, σε ποιο βαθμό.

2. Στο πλαίσιο κοινωνιών που γνώριζαν γραφή αλλά το κοινωνικό περιβάλλον παρέμενε κατά βάση προφορικό, πασίγνωστα ποιήματα (όπως τα μεσοποταμιακά *Έπος του Γιλγαμές*, *Ενούμα Ελίσ* κ.ά.) εξακολουθούσαν να διατηρούν για αιώνες μετά την πρώτη καταγραφή τους τους λογότυπους και την εν γένει «προφορικότητα» της δομής τους.

3. Στις εγγράμματες μεν αλλά κατά κύριο λόγο προφορικές κοινωνίες, όχι μόνον ο έμμετρος αλλά ακόμη και ο πεζός γραπτός λόγος είναι διάστικτος από λογότυπους. Για παράδειγμα, οι παρακάτω φράσεις, κοινές σε πλήθος παραμυθιών, αποτελούνται αποκλειστικά από μια αλυσίδα λογοτύπων, που διατηρείται και στην έντυπη μορφή τους: «Μια φορά και έναν καιρό, σε μια χώρα μακρινή, πίσω απ' τα ψηλά βουνά, ήταν ένας καλός βασιλιάς με μια όμορφη κόρη...», «τον λόγο δεν απόσωσε, τον λόγο δεν απόπειπε», «δρόμο παίρνει δρόμο αφήνει...» κ.ο.κ.¹⁹

4. Η ίδια η κοινωνία στην οποία λειτουργούσαν οι γκουσάροι *ήταν εγγράμματη*. Σ' αυτήν, παράλληλα με τους αγράμματους τραγουδιστές, υπήρχαν και ποιητές που έγραφαν. Το ίδιο θα μπορούσε να συμβαίνει και στην κοινωνία του «Ομήρου».

5. Οι λογότυποι και τα άλλα χαρακτηριστικά των επών θα μπορούσαν να αποτελούν απόδειξη πως τα έπη συντέθηκαν μέσα σε ένα κατά κύριο λόγο προφορικό κοινωνικό περιβάλλον, και ότι το

κείμενο—όπως στους καιρούς των ραψωδών—αποτελούσε την «αποθήκη» από την οποία αντλούσαν για την προφορική αναπαραγωγή του ενώπιον ακροατηρίου.

6. Ως άμεση μαρτυρία της προφορικότητας των επών επικαλούνται συχνά τις φράσεις της *Ιλιάδας* «μῆνιν ἄειδε θεά...» (Α 1) και «πέστε μου, Μούσες...» (Β 484-93). Παρόμοιες φράσεις όμως απαντούμε κατά κόρον σε αρχαία *κείμενα* που *καταγράφουν* μύθους ή έπη. Σε μια χεττιτική πινακίδα, π.χ., διαβάζουμε: «*Εἶπα* το ιερό τραγούδι όπως βρίσκεται εκεί (γραμμένο)», και σε μίαν άλλη *γραπτή* αφήγηση αρχίζει: «θα *τραγουδήσω*...». Ακόμη και η φράση, που συνηθίζουμε τόσο πολύ σήμερα, «το βιβλίο τα λέει καθαρά!», δείχνει τη σαθρότητα τέτοιου είδους επιχειρημάτων.

7. Το ότι ο Όμηρος παρουσιάζει τους ήρωές του αγράμματους, κάθε άλλο παρά συνιστά απόδειξη δικής του άγνοιας της γραφής. Ο θαυμασμός των διανοουμένων προς τους ανθρώπους της ωμής βίας αποτελεί διαχρονικό φαινόμενο έλξης των αντιθέτων. Το μοτίβο της αγραμματοσύνης των παλικαριών επανέρχεται ξανά και ξανά στη διάρκεια των αιώνων, γιατί τονίζει καλύτερα την διαφορά του ανθρώπου της δράσης από αυτόν που «στις φλέβες του τρέχει μελάνι». Οι αγράματοι ήρωες του 1821 συχνά αντιμετώπιζαν με περιφρόνηση (αλλά και κρυφό φθόνο) τους «καλαμαράδες», αισθήματα που ο άλλος πόλος ανταπέδιδε. Ο υμνητής των πολεμιστών Όμηρος αντιμετωπίζει τους πανταχού παρόντες και σαφώς εγγράμματους Φοίνικες ως «τρώκτες», δηλαδή «σαράκια», ενώ γνωρίζει πολύ καλά και τους «πτυκτούς πίνακες» όπου γράφονταν παντός είδους μηνύματα. Οι ήρωές του όμως δεν «χαμπαρίζουν» από τέτοια «κακόβουλα μαραφέτια» («σήματα λυγρά»-Ζ 168), που τα εξουδετερώνουν με την παλικαριά τους. Η αγραμματοσύνη των ομηρικών ηρώων, δηλαδή, όχι μόνο δεν αποκλείει τη χρήση γραφής από κάποιες κοινωνικές κατηγορίες (μεταξύ των οποίων και τους μεγάλους ποιητές) αλλά, τουναντίον, την προϋποθέτει.

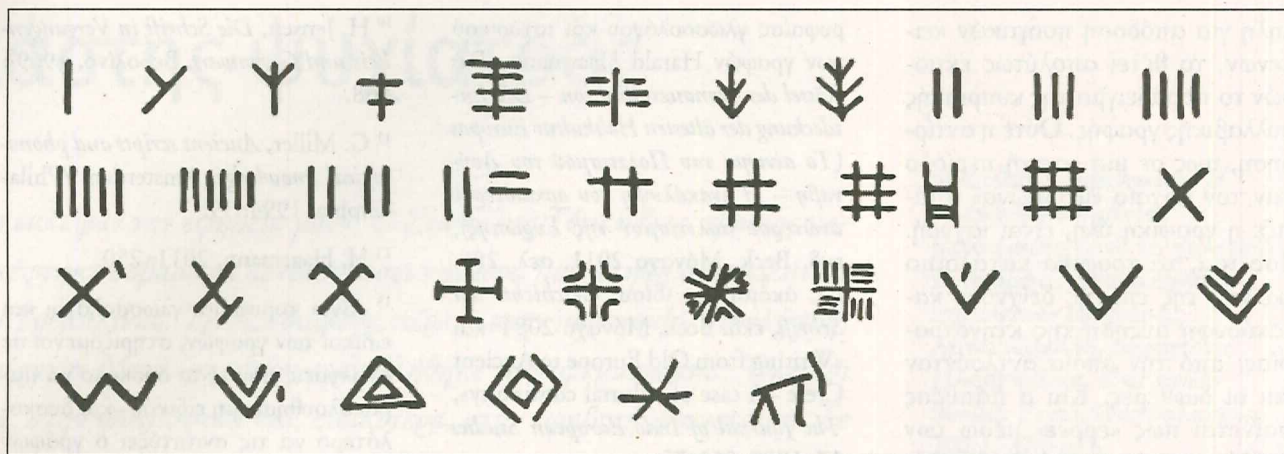
8. Ως απόδειξη για το ότι ο Όμηρος ήταν προφορικός εποποιός επικαλούνται τις συχνές αναφορές του σε *αοιδούς* που αφηγούνται τραγουδώντας. Δεν λαμβάνουν όμως υπ' όψη ότι οι *αοιδοί* αυτοί (ο

Δημόδοκος στην αυλή των Φαί-
ακων και ο Φήμιος στο αρχοντικό
του Οδυσσέα) τραγουδούν για λίγο
μόνο, άρα μικρής διάρκειας επύ-
λια, συγκρίσιμα σε έκταση με τα
δημοτικά τραγούδια όχι όμως με
τα ίδια τα ομηρικά έπη, που το κα-
θένα τους απαιτούσε όχι ώρες αλλά
μέρες για να τραγουδηθεί.

9. Όσο πιο μεγάλο είναι ένα προ-
φορικό έπος τόσο λιγότερες πιθα-
νότητες έχει να τραγουδιέται και
να μεταδίδεται από γενιά σε γε-
νιά²⁰ και τόσο δυσκολότερο να κρα-
τάει την εικόνα ενός κόσμου που
χάθηκε – για ιστορική συνέπεια,
φυσικά, ούτε λόγος να γίνεται.

10. Η έντεχνη περιπλοκότητα και
το μέγεθος των ομηρικών επών κά-
νουν εντελώς απίθανη την υπόθεση
της προφορικής τους σύνθεσης.
Βεβαίως, οι μαθητές του Parry μετά
από χρόνια συνεργασίας τους με
λαϊκούς βάρδους έχουν να μας επι-
δείξουν προφορικά έπη αντίστοι-
χης έκτασης. Πέρα όμως από την
εμφανώς χαμηλότερή τους ποιό-
τητα, είναι προφανές ότι σε με-
γάλο ποσοστό τα συγκεκριμένα μα-
κρά τραγούδια υπήρξαν προϊόντα
επίμονης παρότρυνσης και ηθικής
«πριμοδότησης» των τραγουδιστών
εκ μέρους των ερευνητών,²¹ τέτοιας
που αποκλείεται να υπήρχε σε ένα
στεγανό στη γραφή και στα κίνη-
τρά της περιβάλλον. Ασφαλώς η
άμιλλα των ερευνητών των προφο-
ρικών επών για το ποιος θα κάνει
την πιο εντυπωσιακή ανακάλυψη
έχει παίξει το ρόλο της στην εμ-
φάνιση ολόένα και πιο ογκωδών
«προφορικών» επών από κάθε
άκρη της οικουμένης, σε αντί-
στροφή μάλιστα φορά προς τη ρα-
γδαία συρρίκνωση της αγραμματο-
σύνης!

11. Στον αριστουργηματικό του
Τραγουδιστή αφηγήσεων, ο Albert
Lord, ο στενός συνεργάτης και πιο
προικισμένος συνεχιστής του έρ-
γου του Μ. Parry, γράφει κάπου²²
ότι στα προφορικά τραγούδια των
γκουσλάρων τα ονόματα των
ηρώων μιας συγκεκριμένης περι-
πέτειας παραλλάζουν όχι μόνο
από τραγουδιστή σε τραγουδιστή
αλλά και από τη μια εκτέλεση του
ίδιου τραγουδιστή στην άλλη,
ακόμη και από το ένα απόσπασμα
του ίδιου τραγουδιού στο άλλο.
«Αυτοί που επιμένουν πως ο *Κατά-
λογος των Πλοίων* (*Ιλιάδα*, Β 494-
760) θα πρέπει να είναι ιστορικό
ντοκουμέντο σημαντικής ακρίβειας
και παρελθόντος», συμπεραίνει ο
Lord, θα 'πρεπε να λάβουν υπ'
όψη τους τούτες τις σημαντικές

Σύμβολα του πολιτισμού της Βίντσα, πιθανότατα σύμβολα μιας γραφής, τα οποία μάλιστα έχουν εξελιχθεί σε σχέση με τις ζωγραφικές παραστάσεις απ' όπου προήλθαν έχοντας αποσπασθεί σε γραμμικά σχήματα.

αποκλίσεις, που, κατά τη γνώμη
του, δείχνουν πως τα ομηρικά έπη
αποκλείεται να ήταν προϊόντα του
γραπτού λόγου.

Το φαινομενικά ατράνταχτο
αυτό επιχείρημα στηρίζεται σε μια
αλυσίδα εσφαλμένων προϋποθέ-
σεων ή παρανοήσεων, καθώς συγ-
χέει την ονοματολογική συνέπεια
μιας αφήγησης με δύο σαφώς δια-
φορετικά προς αυτήν και διαφορε-
τικά μεταξύ τους φαινόμενα, τον
γραπτό της χαρακτήρα και την
ιστορική ακρίβεια. Συγκεκριμένα:

α) Ενώ οι αντιφάσεις ή αναντι-
στοιχίες πράγματι αποδεικνύουν
ότι οι αφηγήσεις που τις περιέ-
χουν δεν μπορούν να αποτελέ-
σουν αξιόπιστα ιστορικά ντο-
κουμέντα, δεν σημαίνουν κίβλας
πως όσες αφηγήσεις χαρακτηρί-
ζονται από συνέπεια και σαφή-
νεια πληρούν τις προϋποθέσεις
τέτοιων ντοκουμέντων: τα πε-
ρισσότερα μυθιστορήματα έχουν
ως σκελετό της πλοκής τους
έναν κατάλογο προσώπων, από
τον οποίο ουδέποτε αποκλίνουν,
χωρίς τούτο να τα καθιστά ιστο-
ρικά ντοκουμέντα.

β) Επομένως, το ότι μια αφήγηση
μεγάλης έκτασης που επανα-
λαμβάνει με συνέπεια έναν με-
γάλο αριθμό ανθρωπωνυμίων και
τοπωνυμίων, ενώ δεν συνεπάγε-
ται την αντιστοιχία της με πραγ-
ματικά γεγονότα, κατά κανόνα
συνεπάγεται τον γραπτό της χα-
ρακτήρα.

γ) Σε αντίθεση με τις εσωτερικά
αντιφατικές αφηγήσεις των
γκουσλάρων, που επικαλείται ο
Lord, το σύνολο των ομηρικών
επών βρίσκεται σε πλήρη αντι-
στοιχία με τον *Κατάλογο των
Πλοίων*, τουλάχιστον τόσο όσο
μία επιμελημένη σύγχρονη μας
γραπτή αφήγηση που περιέχει
αντίστοιχο αριθμό ανθρωπωνυ-
μίων και τοπωνυμίων. Τούτο ση-

μαίνει πως ο συγκεκριμένος Κα-
τάλογος, μαζί με το έπος που
τον περιέχει, είναι προϊόν γρα-
πτού λόγου, όχι όμως κατ' ανά-
γκην και Ιστορία.

12. Τα έπη απεικονίζουν έναν κό-
σμο, που ολοφάνερα ήταν προ-
πολλού νεκρός όταν –τον 8ο π.Χ.
αι., υποτίθεται– ο «Όμηρος» έκανε
τις μνημειακές του συνθέσεις. Ο
σίδηρος στα έπη του δεν έχει
ακόμη πλήρως δαμαστεί, τα όπλα
των πολεμιστών είναι χάλκινα, το
ιππικό ως στρατιωτικό σώμα είναι
ακόμη άγνωστο, ο ποιητής δεν
γνωρίζει τις ελληνικές αποικίες στη
Μ. Ασία, κ.ο.κ. Τα δεδομένα αυτά
αντιμετωπίζονται με τον διαρκώς
επαναλαμβανόμενο ισχυρισμό πως
ο Όμηρος «αρχαίσε» συστηματικά.
Το πλήθος και το κύρος αυτών που
επικαλούνται τον ισχυρισμό τούτο
δεν θα πρέπει να μας πτοεί: πρό-
κειται για μια υπόθεση παντελώς
αβάσιμη, καθώς αποδίδει σε έναν
ποιητή της απόστατης αρχαιότητας κί-
νητρα φιλολόγου και γνώσεις αρχαι-
ολόγου της δικής μας εποχής. Για να
κατανοήσουμε το αδύνατο του
σκόπιμου αρχαϊσμού, αρκεί να λά-
βουμε υπ' όψη ότι, μέχρι και τον
20ό αιώνα, οποιοσδήποτε ανέ-
πλαθε τους ήρωες του Ομήρου,
τους έντυνε και τους όπλιζε με τα
μέσα της δικής του εποχής! Ένας
αρχαίος ποιητής δεν θα μπορούσε
να ξεφύγει από αυτό, όπως δεν ξέ-
φυγαν και συγγραφείς της ύστερης
αρχαιότητας, που κατέβαλαν συ-
νειδητές προσπάθειες αρχαϊσμού.²³

Εξ άλλου, οι αρχαίοι Έλληνες
αγνοούσαν τη θέση των μισών πε-
ρίπου τοπωνυμίων που αναφέρο-
νται στα έπη, αλλά ακόμη και το
νόημα πληθώρας ομηρικών λέξεων.
Τα προφορικά ποιήματα έχουν την
τάση να προσαρμόζουν και τη
γλώσσα και τις παραστάσεις τους
στις προσλαμβάνουσες των ακρο-
ατών. Συνεπώς, τα στοιχεία που

αποδόθηκαν στον συστηματικό
«αρχαϊσμό» μπορούν να εξηγηθούν
μόνο με την υπόθεση πως τα έπη
καταγράφηκαν όταν ακόμη ήταν ζω-
ντανά στο περιβάλλον του ποιητή.
και ζωντανά ήταν μετά την πτώση
των μυκηναϊκών ανακτόρων αλλά
πολύ πριν από την αρχή της ιστο-
ρικής αρχαιότητας. Τα έπη ήταν οι
σάγκες των «Λαών της Θάλασσας»,
των ελληνόφωνων κουρσάρων που
τους ταραγμένους εκείνους καιρούς
διασταυρώνονταν στα νερά της
ανατολικής Μεσογείου με τους
Φοίνικες καπετάνιους.²⁴

Το συμπέρασμα είναι αναπόφευ-
κτο – και το αντίθετο εντελώς από
αυτό στο οποίο καταλήγει η σχολή
του Milman Parry: με κριτήριο
ακόμη και τα ευρήματα που επικα-
λείται, *τα ομηρικά έπη δεν μπορεί
παρά να είναι προϊόντα κυρίως γρα-
πτού λόγου*, συντεθειμένα όμως
μέσα σε ένα περιβάλλον συντρι-
πτικά προφορικό. Το περιβάλλον
αυτό σαφώς και επηρέασε τη
μορφή τους, χωρίς γραφή όμως,
ακόμη και χωρίς παράδοση γρα-
πτού ποιητικού παρελθόντος, έπη
τέτοιας δομής, συνοχής, ονοματο-
λογικής συνέπειας, ποιότητας, και
έκτασης, δεν θα μπορούσαν να δη-
μιουργηθούν. Το ότι εξ άλλου ο
μάλλον πραγματικός κόσμος των
επών διαφέρει σε μεγάλο βαθμό
από αυτόν του 8ου αι. π.Χ., επι-
βάλλει την εξέταση της *υπόθεσης*
πως τα έπη *ενδεχομένως* πρωτοκα-
ταγράφηκαν σε προαλφαβητική
γραφή, απόγονο των γραμμικών
γραφών της Εποχής του Χαλκού,
διατηρήθηκαν σε στενό κύκλο εγ-
γραμμάτων, μεταγράφηκαν σε αλ-
φαβητική και γνώρισαν ευρύτατη
διάδοση όταν ο κόσμος που αντα-
νακλούσαν είχε ριζικά μεταβλη-
θεί.²⁵

Το επιχείρημα πως μια τέτοια
συλλαβική γραφή ήταν ακατάλ-

ληγη για απόδοση ποιητικών κειμένων, το θέτει απολύτως εκποδών το παράδειγμα της κυπριακής συλλαβικής γραφής. Ούτε η αντίρρηση, πως σε μια φτωχή περίοδο σαν τον αρχαίο «μεσαίωνα» σπάνιζε η γραφική ύλη, είναι ισχυρή. Ίσα ίσα, τα τροφικά κατάλοιπα εκείνης της εποχής δείχνουν κατακόρυφη αύξηση της κτηνοτροφίας, από την οποία αντλούνταν και οι διφθέρες. Και ο πάπυρος φαίνεται πως «έρρεε» μέσω των Βυβλίων εμπόρων από τις εκβολές του Νείλου στην ανατολική Μεσόγειο. Αυτές οι γραφικές ύλες όμως φθειρόνταν ταχύτατα στις καιρικές συνθήκες της περιοχής μας, παίρνοντας μαζί τους οποιαδήποτε μηνύματα είχαν καταγραφεί πάνω τους.

Κατά μία άποψη,²⁶ ο ίδιος ο δακτυλικός εξάμετρος, το μέτρο των ομηρικών επών, ανάγεται στη Μινωική Εποχή. Αν τούτη η θεωρία αποδειχθεί ισχυρή, θα ενισχύσει ακόμη περαιτέρω την υπόθεση πως ο «αρχαιοελληνικός μεσαίωνα», μια εποχή τομής αλλά και συνεχειών μεταξύ του μυκηναϊκού και του κλασικού ελληνικού κόσμου, όχι απλώς δεν ήταν αγράμματος αλλά μάλλον έβριθε από γραφές χρησιμοποιούμενες από μικρές κοινωνικές κατηγορίες, οι οποίες γραφές ελλείψει κεντρικών εξουσιών δεν είχαν την τύχη να απαθανατιστούν σε μνημειώδη αντικείμενα.

Σύμφωνοι, τα προαναφερόμενα επιχειρήματα ενδεχομένως συνιστούν συγκλίνουσες ενδείξεις, όχι όμως ακόμη αποδείξεις. Πολύ περισσότερο όμως απόδειξη δεν συνιστά και το κενό, το οποίο δύσκαμπτα επικαλείται η άλλη θεώρηση. Δικαι(ολογ)ούμαστε όλοι να έχουμε θέσεις, αρκεί να μη λησμονούμε πως είναι υποθέσεις. Ας μην είμαστε, λοιπόν, απόλυτοι στα συμπεράσματα που στηρίζονται σε ενδείξεις, ακόμη και αν τα έχουν διατυπώσει οι πνευματικοί μας ήρωες. Ας μη χρησιμοποιούμε τις αυθεντίες εναντίον των επιχειρημάτων. Και προ πάντων, ας κρατάμε την πόρτα ανοιχτή στις εκπλήξεις που μας επιφυλάσσει η φαινομενικά αργή αλλά ενίοτε κατακλυσμιαία πρόοδος της αρχαιολογικής έρευνας. Η γη κρύβει στα σπλάχνα της πολλά ακόμη μυστικά. ■

¹ Την αφορμή για τούτες τις σημειώσεις έδωσε το λαμπρό βιβλίο του κο-

ρυφαίου γλωσσολόγου και ιστορικού των γραφών Harald Haarmann, *Das Rätsel der Donauzivilisation – Die Entdeckung der ältesten Hochkultur Europas* (Το αίνιγμα του Πολιτισμού του Δούναβη – Η ανακάλυψη του αρχαιότερου ανώτερου πολιτισμού της Ευρώπης), εκδ. Beck, Μόναχο 2011, σελ. 286. Βλ. ακόμη του ίδιου, *Geschichte der Schrift*, εκδ. Beck, Μόναχο 2004² και «Writing from Old Europe to Ancient Crete – A case of cultural continuity», *The Journal of Indo-European Studies* 17, 1989: 251-75.

² H. Haarmann, 1989: 267, 2004²: 25.

³ A. Heubeck, *Schrift*, στη σειρά *Archaeologia Homerica* αρ. 3, Γκαϊτινγκεν, 1979: 32.

⁴ Ελάχιστοι αρχαιολόγοι διαχώρισαν τη θέση τους. Ο A. Wace ήταν ο πρώτος, ήδη από τον πρόλογο στο *Documents in Mycenaean Greek* των J. Chadwick και M. Ventris, Cambridge U.P., 1956, σελ. xxxii-vi. Ακολούθησε ο H. Biesantz με το «Mykenische Schriftzeichen auf einer böotischen Schale des 5. Jahrhunderts v. Chr.», στο *Minoica* E. Grumach, *Minoica, Festschrift zum 80. Geburtstag von Johannes Sundwall*, Βερολίνο, 1958: 50-61, και ο M. Ανδρόνικος με το «The Mycenaean and the Greek script», στο *Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia*, I, Ρώμη, 1968: 500-3, και το «Μυκηναϊκή και ελληνική γραφή», στο *Studies in Greek Linguistics, A Festschrift für John Chadwick*, Θεσσαλονίκη, 1987. Μετά από αυτούς, σχεδόν απόλυτη υποστολή.

⁵ M. Ανδρόνικος, 1968: 501-2, Y. Duhoux, «Les Étéocrétois et l'origine de l'alphabet grec», *L'antiquité Classique* 50 (1981) 287-300, σ. 291, M. Lindgren, «Use of the Cypriot Syllabary in a multicultural surrounding», in *Colloquium Romanum. Atti del XII Colloquio Internazionale di Micenologia, Roma 20-15 Febbraio 2006*, ed. A. Sacconi et al., Πίζα/Ρώμη, 2008: 461-6, σελ. 465.

⁶ M. Ruizpérez και J. Melena, *Οι Μυκηναϊκοί Έλληνες*, μετ. M. Παναγιωτίδου, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1996: 34.

⁷ J.T. Hooker, *Εισαγωγή στη Γραμμική Β*, μετ. X. Μαραβέλια, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 1996: 44.

⁸ H. Haarmann, 1989: 269-73.

⁹ H.G. Buchholz, «Die ägäischen Schriftsysteme und ihre Ausstrahlung in die ostmediterranean Kulturen», στο *Frühe Schriftsysteme und Menschheit*, Γκαϊτινγκεν, 1969: 88-150.

¹⁰ H. Jensen, *Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart*, Βερολίνο, 1969³: 468.

¹¹ G. Miller, *Ancient scripts and phonological knowledge*, Amsterdam /Philadelphia, 1994: 59.

¹² H. Haarmann, 2011: 250.

¹³ Λίγοι κορυφαίοι γλωσσολόγοι και ειδικοί των γραφών, στηριζόμενοι σε αναλύσεις που είναι δύσκολο να παρακολουθήσει μη ειδικός –και δυσκολότερο να τις αναπτύξει ο γράφων εδώ– διατείνονται πως οι γραμμικές γραφές συνάντησαν την αλφαβητική, είτε επειδή εκείνες διατηρήθηκαν για αρκετό χρόνο μετά τη μυκηναϊκή εποχή είτε γιατί ετούτη εισήχθη στον ελλαδικό χώρο νωρίτερα – ενδεικτικά βλ. G. Miller, *Ancient scripts and phonological knowledge*, Amsterdam /Philadelphia, 1994: 59 και C.J. Ruijgh, «Sur la date de la création de l'alphabet grec», *Mnemosyne* 51, 1998: 658-87 και «Mycenaean and Homeric Language» σε Y. Duhoux και A. Morpurgo Davies, *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*, II, Leuven, 2011: 253-98.

¹⁴ H. Biesantz, «Mykenische Schriftzeichen auf einer böotischen Schale des 5. Jahrhunderts v. Chr.», σε E. Grumach (επιμ.), *Minoica, Festschrift zum 80. Geburtstag von Johannes Sundwall*, Βερολίνο, 1958: 50-61. Μέχρι τούδε συγχή ήταν η προσφυγή σε επιγραφή υποτίθεται του 4ου-3ου αι. π.Χ. από το Ψυχρό Λασηθίου, που περιέχει τρεις σειρές λέξεων αλφαβητικής γραφής (ΕΠΙΟΙΙ ΖΗΖΑΝΘΗ ΕΝΕΘΗ ΠΑΡΣΙΦΑΙ) και, εν είδει υπογραφής, τρία σύμβολα της γραμμικής Α (Σ. Μαρινάτος, «Γραμμάτων διδασκάλια», σε *Minoica*, 1958: 226-31). Πρόσφατο όμως άρθρο του επιγραφολόγου Χαράλαμπου Κριτζά («The “Bilingual” inscription from Psychro (Crete). A coup de grâce», στο *Μεγάλοι Νήσοι – Studi dedicate a Giovanni Rizza per il suo ottantésimo compleanno, v. I*, Κατάνια, 2012: 255-61), δείχνει πως η επιγραφή είναι μάλλον πρόσφατη πλαστή κατασκευή.

¹⁵ A. Kanta και M. Perna, «A Late Minoan IIIA-B bull bearing a Linear B inscription from the “Piazzale dei Sagelli” of Haghia Triada», στο *Studi offerti a Vincenzo La Rosa per il suo 70o compleanno, ΚΡΗΤΗΣ ΜΙΝΩΙΔΟΣ*, Πάδοβα, 2011: 285-96.

¹⁶ F.A. Wolf, *Prolegomena ad Homerum*, 1775, Χάλλη.

¹⁷ Παρά τα χρόνια που πέρασαν και τις τροποποιήσεις που έγιναν στην προσπάθεια αντιμετώπισης επιφυλά-

ξεων και κριτικών, η καλύτερη διατύπωση της θεωρίας της σχολής Parry εξακολουθεί να βρίσκεται στο *The Singer of Tales* (Ο τραγουδιστής αφηγήσεων) του Albert Lord, Χάρβαρντ, 1964. Για μια πιο πρόσφατη συνολική αποτίμηση των σχετικών ερευνών βλ. M.S. Jensen, *Writing Homer. A study based on results of modern fieldwork*, Selskab, 2011.

¹⁸ Με το ζήτημα «ο Όμηρος και η γραφή» ο γράφων ασχολήθηκε εκτεταμένα στο *Ομηρική Γεωγραφία και Ομηρική Εποχή I, Ο Εξομηρισμός της αρχαίας Ελλάδας και το πρόβλημα των Μυκηναίων*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1996, ιδ. σελ. 390-458.

¹⁹ Ακόμη και τα γράμματα, που στέλναμε όταν ήμουν μικρός στα μεγαλύτερα ξενιτεμένα αδέρφια μου, ξεκινούσαν και έκλειναν με τυποποιημένες φράσεις, που γράφονταν σχεδόν μηχανικά. Ένα από αυτά, θυμάμαι, ξεκινούσε με το στερεότυπο: «Από υγεία είμαστε όλοι καλά, το αυτό επιθυμούμε ολοψύχως και για σας» και αμέσως μετά συνέχιζε: «ο πατέρας είναι στο κρεβάτι μια βδομάδα τώρα από τη μέση του, η μάννα ψήνεται στον πυρετό και όλοι οι υπόλοιποι είμαστε κρυολογημένοι...».

²⁰ Τα σανσκριτικά έπη αποτελούν μια εξαιρετικά ιδιαίτερη περίπτωση, δεδομένου ότι α) πρόκειται για κείμενα θρησκευτικού χαρακτήρα, συνδεδεμένα με μια συμπαγή και διαρκή ιερατική τάξη, τέτοια που ουδέποτε υπήρξε στον ελλαδικό χώρο, και β) δεν έχουν γίνει αντικείμενο επιστημονικής έρευνας συγκρίσιμης με αυτή των ομηρικών επών. Το έπος *Μαχαμπαράτα*, π.χ., σχεδόν οχταπλάσιο από την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* μαζί, τιμήθηκε μόλις με το 0,08% των μελετών που αφιερώθηκαν στα ομηρικά έπη (M.S. Jensen, 2011: 31).

²¹ M.S. Jensen, 2011: 29.

²² A. Lord, 1964: 106.

²³ Για το θέμα αυτό βλ. Β. Πανταζής, «Ο Δίκτυς, ο Δάρης, ο Βεποιί και το δόγμα του αρχαϊσμού των επών», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 72, 1999: 62-6.

²⁴ Β. Πανταζής, *Βασιλείς από την θάλασσα; Από τους qa-si-re-we της Γραμμικής Β στους pa-si-le-se της Κύπρου*, Αθήνα, 2009.

²⁵ Για μια πρώτη ερμηνευτική απόπειρα προς την κατεύθυνση αυτή βλ. Β. Πανταζής, 1996, ιδίως σελ. 445-58. Τα ενδεικτικά στοιχεία έχουν έκτοτε πληθύνει, και ίσως εκτεθούν σε μια άλλη ευκαιρία.

²⁶ C.J. Ruijgh, 2011: 257-8.